

# ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

## ΕΝ ΤΟΙΣ ΕΡΓΟΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ

ΥΠΟ  
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ  
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου, τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος († περὶ τὸ 165), δημιουργεῖ ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι «ἡ αἴσθησις τοῦ λειτουργικοῦ μυστηρίου λείπει ἀπὸ τὸ ἔργο» αὐτό<sup>1</sup>. Ἡ δημιουργία τῆς ἐντύπώσεως ὅμως ταύτης, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπολύτως δεδικαιολογημένη, ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἱερός Ἰουστίνος, ἀπαντῶν «στὴν τριπλῆ πρόκληση τῆς ἐποχῆς του: τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ γνωστικισμοῦ»<sup>2</sup>, στρέφει κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τοὺς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀποκρούων τὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ αἰτιάσεις των καὶ ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς του δὲν εἶναι ἡ λειτουργικὴ ἢ κηρυγματικὴ ἢ κατηχητικὴ οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν, οἵτινες ἄλλως τε ἔζων ἐν ἀτμοσφαίρᾳ ἐντατικῆς «μεθέξεως» τοῦ «λειτουργικοῦ μυστηρίου».

Παρὰ ταῦτα, ἐπειδὴ ὁ ἱερός Ἰουστίνος εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς αὐτῆς ἠύλογημένης «μεθέξεως», οὐδόλως παρέλειψεν ἐν τῷ συγγραφικῷ του ἔργῳ νὰ μνημονεύσῃ καὶ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μυστήριον. Ἐπειδὴ αἱ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκτοξευόμεναι κατηγορίαι τῶν ἐθνικῶν εἶχον ὡς στόχον των καὶ τὴν ποικιλοτρόπως κάτασυκοφαντουμένην λειτουργικὴν καὶ μυστηριακὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν καὶ ἐπειδὴ ἐξ ἄλλου ἔπρεπε εἶτε νὰ καταπολεμηθῇ ἢ ὑπόνοια, ὅτι ἡ τελεσιουργία τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων, εἶτε νὰ κατηγορηθῶν τὰ τελευταῖα ταῦτα ὡς πιθηκίζοντα καὶ μιμούμενα τὰς χριστιανικὰς τελετάς, δι' αὐτὸ ὁ ἱερός Ἰουστίνος ὑπερνικᾷ τοὺς ἐκ τῆς *disciplinae arcanae* ἀπορρέοντας δισταγμοὺς καί, χωρὶς νὰ ἄρῃ ταύτην ἐξ ὀλοκλήρου, «θέτει διὰ πρώτην εἰς τὴν ἱστορίαν φορὰν ἐνώπιον τῶν ἐθνικῶν δύο θεμελιώδη χριστιανικὰ μυστήρια...

1. Στυλιανοῦ Παπαδοπούλου, Πατρολογία, τόμ. Α', Ἀθήνα 1977, σ. 235.

2. "Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 233.

διὰ τὰ γνωρίσουν οἱ αὐτοκράτορες τὴν ἀλήθειαν περὶ τῶν τελουμένων κατὰ τὰς συναθροίσεις τῶν Χριστιανῶν»<sup>3</sup>.

Ὁ ἱερός ἀπολογητής, ἀποδεικνύων ὅτι ἐβίωσεν πλήρως τὴν ἐκκλησιαστικὴν λειτουργικὴν καὶ μυστηριακὴν ζωὴν, ἰδίως εἰς τὰ τελευταῖα κεφάλαια τῆς Α' Ἀπολογίας του (καὶ δὴ εἰς τὰ κεφ. 61 καὶ 65-67), ἐξέρχεται τῶν καθαρῶς ἀπολογητικῶν πλαισίων καὶ ὁρίων καὶ —λίαν πρωτῶως, μεσοῦντος τοῦ β' αἰῶνος— μεταβάλλεται εἰς ἄριστον μυσταγωγὸν καὶ ἓνα τῶν πρωτοπόρων σκαπανέων τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Θεολογίας τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας. Ὁ ἱερός Ἰουστίνος τόσον εἰς τὰ μνημονευθέντα κεφάλαια τῆς Α' Ἀπολογίας, ὅσον καὶ περιστατικῶς εἰς μερικὰ σημεῖα τοῦ λοιποῦ συγγραφικοῦ του ἔργου παρέχει ἀνεκτιμήτους πληροφορίας περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας τῆς ἐποχῆς του, προβάλλων τὸν ἑορτασμὸν τῆς Κυριακῆς, ὡς καὶ τὴν τελεσιουργίαν καὶ συνοπτικὴν θεολογίαν τῶν ἰ. μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας<sup>4</sup>.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς Κυριακῆς ἡμέρας, οὗτος, κατὰ τὸν Ἰουστίνον, ἐπιβάλλεται, διότι ἡ Κυριακὴ «πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἣ ὁ Θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ πρὸ τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτὸν καὶ τῇ μετὰ τὴν κρονικὴν, ἣτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανεῖς τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδόκαμεν»<sup>5</sup>. Ἡ Κυριακὴ λοιπὸν θεωρεῖται ὡς πρώτη ἡμέρα τῆς και-

3. Παναγ. Κ. Χρήστου, Ἰουστίνος: Ὁρθοσκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 6, Ἀθήναι 1965, σ. 276-277. Τοῦ Ἰδίου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Β': Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 552-553.

4. Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων εἰς τὰς τρεῖς προηγουμένας ὑποσημειώσεις ἔργων, πρβλ. τὰ ἐξῆς: Δημητρίου Μπαλάνου, Πατρολογία, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 70-75. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Μαθήματα Λειτουργικῆς, Τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 139-144. Ἀνθίμου Παπαδοπούλου, Ἡ περὶ μυστηρίων διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου, περ. «Ὁρθοδοξία» 31 (1956), σ. 321-330. Λ. Χατζηκόστα, Ἡ Θεία Εὐχαριστία κατὰ τὸν Ἰουστίνον, περ. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 40 (1957) σ. 144-151. O. Casel, Die Eucharistiefeier des hl. Justinus ἐν: Der Katholik 94 (1917) I, σ. 153-176, 243-263, 331-355, 414-436. L. Duchesne, Origines du culte chrétien, Paris 1925. F. X. Funk, Die Abendmahlselemente der Eucharistie in den ersten drei Jahrhunderten, Mainz 1903. M. Goguel, L'eucharistie des origines à Justin Martyr, Paris 1909. E. C. Ratcliff, The Eucharistic institution narrative of Justin Martyr's first Apology ἐν: The Journal of Ecclesiastical History, 22 (London 1971) σ. 97-102. S. Salaville, La Liturgie décrite par saint Justin et l'Épîclèse ἐν Échos d'Orient 12 (1909) σ. 129-136, 222-227. Georges Williams, Baptismal theology and practice in Rome as reflected in Justin Martyr ἐν Russia and Orthodoxy, Essays in honor of Georges Florovsky, III, The Hague 1975, σ. 9-34.

5. Ἰουστίνου μάρτυρος, Ἀπολογία Α', κεφ. 67,7 ἐν ΒΕΠΕΣ (=Βιβλιο-

νῆς ἐν Χριστῷ κτίσεως. Προσθέτων δὲ ὁ Ἰουστῖνος, ὅτι κατὰ τὴν «πρὸ τῆς χρονικῆς», ἦτοι πρὸ τοῦ Σαββάτου, «ἐσταύρωσαν αὐτόν», «προσδίδει εἰς τὴν ἡμέραν τῆς Παρασκευῆς ἑορταστικὴν τινα χροιάν ὡς ἡμέραν ἀναμνήσεως τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου»<sup>6</sup>.

Ἔσον ἀφορᾷ εἰς τὸ Βάπτισμα, ὁ Ἰουστῖνος πληροφορεῖ, ὅτι «τοῦ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτροῦ»<sup>7</sup> προηγεῖτο κατήχησίς τις, κατὰ τὴν ὁποίαν «ὅσοι ἂν πεισθῶσι καὶ πιστεύσωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι καὶ βιοῦν οὕτως δύνασθαι ὑπισχνῶται»<sup>8</sup>, ἐγίνοντο δεκτοὶ εἰς αὐτό. Ὡσαύτως τοῦ βαπτίσματος προηγούντο προσευχὴ καὶ νηστεία τόσον τῶν βαπτιζομένων, ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν πιστῶν: «εὐχέσθαι καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεσιν διδάσκονται, ἡμῶν συνευχομένων καὶ συννηστευόντων αὐτοῖς»<sup>9</sup>. Τὸ «ἐν ὕδατι λουτρὸν» ἐγίνετο ἀγομένων τῶν βαπτιζομένων «ἐνθα ὕδωρ ἐστί»<sup>10</sup>, τοῦθ' ὅπερ «ὑπονοεῖ, ὅτι πᾶς τόπος, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπῆρχεν ὕδωρ, ἦτο κατάλληλος πρὸς παροχὴν τοῦ βαπτίσματος καὶ ὅτι οὔτε βαπτιστήρια ἀκόμη εἶχον καθιερωθῆ»<sup>11</sup>. Ὁ Ἰουστῖνος δὲν ἀναφέρει τι περὶ τυχὸν καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος. Ἔσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένους ἐπικλητικoὺς λόγους, τοῦτο, συμφώνως πρὸς τὴν σχετικὴν ὑπόδειξιν τοῦ Κυρίου (Ματθ. κη', 19), ἐγίνετο «ἐπ' ὀνόματος τοῦ Πατρὸς τῶν ὄλων καὶ δεσπότη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Πνεύματος ἁγίου»<sup>12</sup>.

Διὰ τοῦ ἁγ. Βαπτίσματος, ὡς προστίθεται ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ ἀπολογητοῦ, ἐνεργοποιεῖται ἡ προτροπὴ τοῦ Ἡσαΐου «Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν... καὶ ἐὰν ᾧσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡσεὶ ἔριον λευκανῶ, καὶ ἐὰν ᾧσιν ὡς κόκκινον, ὡς χιόνα λευκανῶ» (Ἡσ. α', 16-20)<sup>13</sup>. Ὡσαύτως τονίζεται, ὅτι «καλεῖται τοῦτο τὸ λουτρὸν φωτισμός», διότι οἱ βαπτιζόμενοι «φωτίζονται τὴν διάνοιαν»<sup>14</sup>. Τὸ χριστιανικὸν βάπτισμα οὐδεμίαν οὐσιαστικὴν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰ βάπτισματα καὶ τοὺς

Ὁγήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων), τόμ. 3, Ἀθήναι 1955, σ. 198.

6. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Ἄρχαι καὶ χαρακτῆρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας (Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας), Ἀθήναι 1962, σ. 151.

7. Ἰουστίνου μάρτυρος, Ἀπολογία Α', κεφ. 66,1 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 197.

8. Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 61,2 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 194.

9. Αὐτόθι.

10. Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 61,3 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 194.

11. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 151.

12. Ἰουστίνου, Ἐνθ' ἄνωτ.

13. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α', κεφ. 61,6-7 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 194.

14. Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 61,12, σ. 195.

ραντισμούς τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν Ἐθνικῶν<sup>15</sup>, παρὰ τοῖς ὁποίοις πρόκειται περὶ «παρωδίας βαπτίσματος»<sup>16</sup>.

Οἱ βαπτιζόμενοι ὠδηγοῦντο εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν σύναξιν τῶν πιστῶν πρὸς συμμετοχὴν των εἰς αὐτήν: «Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτω λουσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφούς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσίν»<sup>17</sup>.

“Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διὰ τῆς Θεΐας Λειτουργίας τελεσιουργίαν τοῦ μυστηρίου τῆς Θεΐας Εὐχαριστίας, ὁ Ἰουστίνος ἐν τῇ Ἀ΄ Ἀπολογία του, τὴν ὅποیان ἔγραψε περὶ τὸ 150 ἐν Ρώμῃ, παρέχει διὰ πρώτην φοράν μίαν — συνοπτικὴν μὲν, ἀλλὰ πάντως— ἀπρητισμένην πως εἰκόνα τῆς τελεσιουργίας ταύτης. Ἡ περιγραφή του ἰσχύει διὰ τὴν λειτουργικὴν πράξιν οὐ μόνον τῆς Ρώμης, ἀλλ’ ὀλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, τὸν ὅποιον ὁ Ἰουστίνος εἶχε διατρέξει ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς<sup>18</sup>.

Ὁ ἱερός συγγραφεὺς δίδει ἐν πρώτοις τὸ διάγραμμα τῆς Εὐχαριστιακῆς Θεΐας Λειτουργίας, τῆς ὁποίας προηγῆτο ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς ὁποίας μετεῖχον οἱ ἄρτι βαπτισθέντες. Περὶ τῆς Θε. Λειτουργίας ταύτης λέγει τὰ ἐξῆς: «Κοινὰς εὐχὰς ποιούμεθα ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες καὶ δι’ ἔργων ἀγαθοῖ πολιτευταὶ καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προσεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος, καὶ οὗτος λαβὼν, αἶνον καὶ δόξαν τῷ πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ’ αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· οὐ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων· Ἀμήν. Τὸ δὲ Ἀμήν τῇ Ἐβραϊδὶ φωνῇ τὸ Γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προσεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ’ ἡμῖν διάκονοι διδάσιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι.

15. Αὐτόθι, κεφ. 62,1 ἕως 64,6 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 195 ἕως 197.

16. Παναγ. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Β΄, σελ. 553.

17. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α΄, κεφ. 65,1 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 197.

18. Εὐαγγέλιου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 139-140. Αἱ ὑπὸ τοῦ A. B a u m s t a r k (Vom geschichtlichen Werden der Liturgie<sup>3</sup>, Freiburg im Breisgau 1923, σ. 29 ἐξ.) τονισθεῖσαι τοπικαὶ διαφοραὶ τῆς παλαιστάτης λειτουργίας δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸ κύριον διάγραμμα αὐτῆς, ἀλλ’ εἰς λεπτομερείας ποιικιλοῦσας ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, τοῦθ’ ὅπερ ἐξηγεῖ διατὶ καὶ ὁ Ἰουστίνος δὲν γνωρίζει ἐν σταθερὸν καὶ αὐστηρῶς διαμεμορφωμένον κείμενον εὐχαριστιακῆς προσευχῆς. J. A. J u n g m a n n, Missarum Sollemnia<sup>5</sup>, τόμ. 1, Wien-Freiburg-Basel 1962, σ. 29.

Καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία, ἥς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἄξιόν ἐστιν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδαγμένα ὑφ' ἡμῶν, καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καὶ οὕτω βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν. Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαροκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαροκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. Οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπονημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτω παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· Τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμά μου· καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι· ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε.

Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν αἰεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιμνήσκομεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις αἰεὶ. Ἐπὶ πᾶσι τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τὸν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ πνεύματος τοῦ ἁγίου»<sup>19</sup>.

Ὡστε ἡ ἑναρξίς τῆς ἀκολουθούσης εἰς τὸ ἰ. βάπτισμα Θ. Λειτουργίας παρουσιάζεται γινομένη διὰ τῆς προσευχῆς τῶν πιστῶν καὶ «διὰ τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης, τὸ ὅποῖον ἐδίδετο πρὶν ἢ ἡ προσφορά τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου κομισθῆ πρὸς καθαγιασμόν... Συνεπῶς παρελείπετο κατ' αὐτὴν τὸ μετέπειτα διακριθὲν ὡς λειτουργία τῶν κατηχουμένων τμήμα τῆς λειτουργίας, τὸ περιλαμβάνον ἀναγνώσματα ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ λόγον παρακλήσεως καὶ οἰκοδομῆς. Ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως τοῦ Ἰππολύτου καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν μετέπειτα, κατὰ τὴν λειτουργίαν τὴν ἐπακολουθοῦσαν εἰς βάπτισμα ἢ εἰς χειροτονίαν ἐπισκόπου, παρελείπετο ἴσως τὸ προκαταρκτικὸν τοῦτο τμήμα τῆς λειτουργίας καὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ κατελάμβανεν ἡ τέλεσις τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ μυστηρίου»<sup>20</sup>.

Τὸ δεῦτερον διάγραμμα τῆς Θ. Λειτουργίας, ὅπερ δίδεται ὑπὸ τοῦ

19. Ἰουστίνου, ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 65 ἕως 67 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 197-198. Joachim Beckmann, Quellen zur Geschichte des christlichen Gottesdienstes, Gütersloh 1956, σ. 4-5. Jesus Solano, Textos Eucharisticos Primitivos, τόμ. 1, Madrid 1952, σ. 61-67. A. Hånggi — I. Pahl, Prex Eucharistica-Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti, Friburg (Ἑλβ.) 1968, σ. 68-70.

20. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 143.

ιεροῦ Ἰουστίνου, ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ τὰς Κυριακὰς τελεσιουργίαν τῆς Θείας Εὐχαριστίας, τῆς ὁποίας δὲν ἔχει προηγηθῆ τέλεισι τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος. Τὸ διάγραμμα τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγρούς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται, μέχρις ἐγχωρεῖ. Ἐἴτα, παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. Ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καί, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ, καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἄμην, καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστω γίνεται, καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὁ βούλεται δίδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὄρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖᾳ οὔσι κηδεμῶν γίνεται»<sup>21</sup>.

Συμφώνως πρὸς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν δύο διαγραμμάτων τῆς τελεσιουργίας τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἡ προπαρασκευὴ διὰ ταύτην περιελάμβανεν ἀφ' ἑνὸς τὴν κοινὴν προσευχὴν τῶν ἀδελφῶν, ἤτοι τὴν προσευχὴν τῶν πιστῶν, τῆς ὁποίας διὰ πρώτην φοράν μετεῖχεν ὁ νεοφώτιστος, ἀφ' ἑτέρου τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης καὶ τρίτον τὴν προσφοράν τῶν δώρων.

Συμφώνως πρὸς τὸ δεύτερον τῶν διαγραμμάτων, ὅπερ ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ τὰς Κυριακὰς τελεσιουργίαν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἡ προπαρασκευὴ διὰ ταύτην παρουσιάζεται διάφορος. Ἡ Λειτουργία ἄρχεται δι' ἀναγνωσμάτων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῶν ὁποίων ἔπειτα ὁμιλία. Ἐἴτα ἀκολουθεῖ ἡ κοινὴ προσευχὴ τῶν πιστῶν καὶ ἡ προσφορὰ τῶν δώρων (ἄρτου, οἴνου καὶ ὕδατος).

Ἐκ τούτων γίνεται φανερὸς ὁ ἑξῆς θεμελιώδης κανὼν: Ἡ τελεσιουργία τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ἀμέσως καὶ αἰφνιδίως, ἀλλ' ἀπαιτεῖ προπαρασκευὴν τινα. Ὅταν ἔχη προηγηθῆ ταύτης τὸ βάπτισμα ἢ ἑτέρα λειτουργικὴ πράξις, τότε ἡ πράξις αὕτη ἰσχύει ὡς προπαρασκευὴ διὰ τὴν Θ. Εὐχαριστίαν. Ἄλλ' ὅταν δὲν συμβαίῃ αὐτό, τότε γίνεται ἡ ἑναρξίς τῆς Θ. Λειτουργίας διὰ τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ τοῦ κηρύγματος<sup>22</sup>.

21. Joachim Beckmann, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 5-6. Jesus Solano, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 63-64. A. Hänggi—I. Pahl, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 70-71.

22. Josef A. Jungmann, Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen, Freiburg (Ἑλβ.) 1967, σ. 56.

Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιγραφαῖς τοῦ Ἰουστίνου κυριαρχεῖ τὸ στοιχεῖον τῆς «εὐχαριστίας»... Δι' αὐτὸ τὰ καθαγιασθέντα εἶδη χαρακτηρίζονται ὡς τὰ «εὐχαριστηθέντα», ὡς «ὁ εὐχαριστηθεὶς ἄρτος καὶ οἶνος». Καὶ ἐν τῷ ἔργῳ του «Διάλογος πρὸς Τρύφωνα» ὁ Ἰουστίνος ὁμιλεῖ περὶ «τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου ὁμοίως τῆς εὐχαριστίας»<sup>23</sup>. Ἡ Εὐχαριστία ἀνταποκρίνεται ἄλλως τε εἰς τὴν ὅλην ψυχοσύνθεσιν τῶν Χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ ὅποιοι, ἐξεληθόντες ἐκ τῆς νυκτὸς τῆς πλάνης, ἡσθάνοντο ζωηρὰν τὴν ἀνάγκην νὰ ἀπευθύνουν εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεόν.

Ἐπειτα πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὅτι ὁ Ἰουστίνος τονίζει τὴν πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστίᾳ καὶ παρουσιάζει ὑποτυπώδη θεολογίαν τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου εἰς σῶμα καὶ αἷμα αὐτοῦ («Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι») <sup>24</sup>.

Ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρει ὡσαύτως, ὅτι εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου εἰς σάρκα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου συμβάλλεται «εὐχή» συνηρητημένη πρὸς τοὺς ὑπὸ τοῦ Κυρίου διατυπωθέντας λόγους τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας: «Οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτω παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου...»<sup>25</sup>.

Ἀξιοὶ ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι καὶ οἱ ὑπαινιγμοὶ τοῦ Ἰουστίνου περὶ τοῦ οὐχὶ ἐκτενωῶς προβαλλομένου χαρακτῆρος τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὡς θυσίας. Οὕτως ἐν τῷ «Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογῳ» ὁ Ἰουστίνος παρατηρεῖ, ὅτι «ἡ τῆς σεμιδάλεως προσφορά, ἡ ὑπὲρ τῶν καθαιριζομένων ἀπὸ τῆς λέπρας προσφέρεσθαι παραδοθεῖσα, τύπος ἦν τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας, ὃν εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους, οὗ ἔπαθεν ὑπὲρ τῶν καθαιρομένων τὰς ψυχὰς ἀπὸ

23. Ἰουστίνου μάρτυρος, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος, κεφ. 41,1 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 245. Τινὲς τονίζουν, ὅτι μορφολογικῶς ἡ ἀρχὴ τῆς χριστιανικῆς εὐχαριστίας εὐρίσκεται εἰς τὴν herachah τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἐδοξολογεῖτο ὁ Θεὸς διὰ τὰς θαυμασίας ἐνεργείας αὐτοῦ ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ ἱστορίᾳ τοῦ περιουσίου λαοῦ. Josef A. Jungmann, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 58. Τοῦ αὐτοῦ, Missarum Sollemnia<sup>2</sup>, τόμ. 1, σ. 30.

24. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α', κεφ. 66,2 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 197.

25. Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 66,3, σ. 197.



πάσης πονηρίας ἀνθρώπων, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Κύριος ἡμῶν παρέδωκε ποιεῖν, ἵνα ἅμα τε εὐχαριστῶμεν τῷ Θεῷ ὑπὲρ τε τοῦ τὸν κόσμον ἐκτικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας, ἐν ᾗ γεγόναμεν, ἠλευθερωκέναι ἡμᾶς»<sup>26</sup>. Ὁ Ἰουστίνος ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ ἐπανέρχεται εἰς τὸ αὐτὸ θέμα λέγων: «Πάσας οὖν διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου θυσίας, ἃς παρέδωκεν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς γίνεσθαι, τοῦτ' ἔστιν ἐπὶ τῇ εὐχαριστίᾳ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου, τὰς ἐν παντὶ τόπῳ τῆς γῆς γινομένας ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, προλαβὼν ὁ Θεὸς μαρτυρεῖ εὐαρέστους ὑπάρχειν αὐτῶν»<sup>27</sup>. Ἡ καθαρότης τῆς εὐαρέστου εἰς τὸν Θεὸν θυσίας τῶν Χριστιανῶν ἀντιπαρατίθεται εἰς τὰς καταδικαστέας θυσίας τῶν Ἰουδαίων δι' ἀναφορὰς εἰς τοὺς λόγους τοῦ προφήτου Μαλαχίου, λέγοντος πρὸς τοὺς Ἰουδαίους: «Οὐκ ἔστι θέλημά μου ἐν ὑμῖν, λέγει Κύριος, καὶ τὰς θυσίας ὑμῶν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν· διότι ἀπὸ ἀνατολῆς ἡλίου ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δεδόξασται ἐν τοῖς ἔθνεσι, καὶ ἐν παντὶ τόπῳ θυμίαμα προσφέρεται τῷ ὀνόματί μου καὶ θ υ σ ί α κ α θ α ρ ά, ὅτι μέγα τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς ἔθνεσι, λέγει Κύριος, ὑμεῖς δὲ βεβηλοῦτε αὐτὸ» (Μαλ. α', 10-12)<sup>28</sup>. Οἱ λόγοι τοῦ Ἰουστίνου ἐξαίρουν ἐμμέσως τὸν καθολικὸν καὶ παγκόσμιον χαρακτήρα τῆς εὐχαριστιακῆς «καθαρᾶς θυσίας».

Ἡ προσφορά ἢ προσκομιδὴ τῶν πρὸς καθαγιασμὸν τιμίων δώρων ὑπονοεῖται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου διὰ τῆς φράσεως: «Κ α ι π ρ ο σ φ ε ρ ε τ α ι τ ῶ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος»<sup>29</sup>.

Εἶτα χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ὁ Ἰουστίνος ἐξαίρει τὸν κοινωνικὸν καὶ συλλογικὸν χαρακτήρα τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Οὗτος ἰδιαιτέρως φαίνεται εἰς τὰ ἐξῆς σημεία: α) Ἀναφέρεται εἶδος («ἐκτενοῦς» προσευχῆς τῶν πιστῶν («Κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως»)<sup>30</sup>. β) Μνημονεύεται ὁ ἀσπασμὸς («Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπάζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν»)<sup>31</sup>. γ) Περαιτουμένης τῆς εὐχαριστιακῆς προσευχῆς τοῦ προεστῶτος, «πᾶς ὁ παρῶν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων

26. Ἰουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος, κεφ. 41,1, ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 244. Jesus Solano, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 64-65.

27. Ἰουστίνου, ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 117,1 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 316.

28. Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 41,2 καὶ 117,1 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 244 καὶ 316. Berthold Altaner, Patrologie—Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter<sup>5</sup>, Freiburg im Br. 1958, σ. 100.

29. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α', κεφ. 65,2 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 197. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Gregory Dix (The shape of the Liturgy, London 1949, σ. 122), «οἷτε ὁ Ἰουστίνος οἷτε ὁ Ἰππόλυτος λέγουσι τι, τὸ ὁποῖον νὰ ὑπαινίττεται τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον αἱ προσφοραὶ τοῦ λαοῦ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ἔφθανον εἰς τὰς χεῖρας τῶν διακόνων, ἵνα προσκομισθῶσιν εἰς τὸ θυσιαστήριον...» (Παναγ. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 172).

30. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α', κεφ. 65,1 ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 197.

31. Αὐτόθι, κεφ. 65,2· σ. 197.



Ἀμὴν»<sup>32</sup>. Οὕτως ὁ λαϊκὸς Ἰουστῖνος μὲ ὑπερφάνειαν τονίζει τὸ δικαίωμα τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ νὰ μετέχη ἐνεργῶς τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ νὰ ἐκφράζη τὴν συμφωνίαν του πρὸς τὰς εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ ἀπαγγελλομένας εὐχάς<sup>33</sup>, πληρουμένης οὕτω τῆς ἀποστολικῆς παραγγελίας: «Ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου ἐρεῖ τὸ Ἀμὴν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ» (Α΄ Κορ. ιδ', 16)<sup>34</sup>. δ) «Ὅτι κατὰ τὴν τελεσιουργίαν τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν ὑπάρχουν παθητικοὶ θεαταὶ ἢ ἀχροαταὶ καὶ ὅτι πάντες ἔχουν ἐνεργὸν συμμετοχὴν αἰσθητοποιεῖται ἰδιαιτέρως διὰ τοῦ ὅτι πάντες δέχονται τὴν Θεῖαν Κοινωνίαν: «Οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδάσιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος»<sup>35</sup>. Ἀκόμη «καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται»<sup>36</sup> τὰ «εὐχαριστηθέντα» καὶ καθαγιασθέντα Τίμια Δῶρα<sup>37</sup>.

Εἶτα δεόν νὰ παρατηρήσωμεν ἐκ νέου, ὅτι ἡ ἐν τοῖς διαγράμμασι τοῦ Ἰουστίνου ὑπάρχουσα λειτουργικὴ τάξις συνεδυάζετο μετ' ἐλευθερίας τινός, ἥτις ὑπῆρχε τόσον εἰς τὴν διατύπωσιν καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχαριστιακῆς προσευχῆς, ὅσον καὶ εἰς τὸ εἶδος καὶ τὴν ἔκτασιν τῶν ἀναγνωσμάτων. Διὰ τὴν εὐχαριστιακὴν προσευχὴν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔκφρασις: «Καὶ ὁ προσεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας ὅ σ η δ ὕ ν α μ ι ς α ὕ τ ῶ ἀναπέμπει»<sup>38</sup>. Ἡ φράσις «ὅση δύναμις αὐτῶ» «ὑπαινίπτεται, ὅτι εἶδος τι ἐλευθέρας ἐμπνεύσεως καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῶν λέξεων ὑπὸ τοῦ προσεστῶτος, μὴ δεσμευομένου ὑπὸ τετυπωμένων καὶ μόνιμον ἔκφρασιν προσλαβουσῶν εὐχῶν, ἐκράτει κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ τελε-

32. Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 65,2 καὶ 67,5· σ. 197 καὶ 198.

33. J. A. Jungmann, Liturgie der christlichen Frühzeit..., σ. 58.

34. Περὶ τοῦ Ἀμὴν τούτου ἰδὲ ἐν Π. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 149, ἐνθα σημειοῦται, ὅτι «ἡ ἔννοια τοῦ Ἀμὴν ἐξηγεῖται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰουστίνου ὡς ταυτόσημον τοῦ Γένοιτο, δι' οὗ ὁ λαὸς ἐξέφραζεν οὐχὶ τόσον τὴν συγκατάθεσιν καὶ τὴν πίστιν αὐτοῦ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς εὐχαριστιακῆς καὶ κλητορίου εὐχῆς τοῦ λειτουργοῦ, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐσημαίνετο, ἐὰν τὸ Ἀμὴν ἐξεφέρετο ὡς ταυτόσημον τοῦ Ἀληθῶς, ὅσον τὴν συμμετοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀναφορὰν, ἥτις ὡς θυσία ἐνεῖχε συλλογικὸν χαρακτῆρα καὶ προσεφέρετο εἰς τὸν Οὐράνιον Πατέρα ὑπὸ τοῦ προσεστῶτος ἐξ ὀνόματος τῆς ὅλης Ἐκκλησίας».

35. Ἰουστίνου, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 65,5 ἐν ΒΕΠΙΕΣ, τόμ. 3, σ. 197.

36. Αὐτόθι, κεφ. 67,5· σ. 198.

37. «Ὁρθῶς ὁ Dix (μν. ξ., σ. 18-19) παρατηρεῖ, ὅτι κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, διὰ νὰ παρίσταται τις εἰς τὴν Θ. Εὐχαριστίαν, ἔδει νὰ εἶναι ἔτοιμος, ὅπως καὶ κοινωνήσῃ ταύτης. Τοῦτο δὲ ἐτηρεῖτο ἀπαραιτήτως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μέχρι σημείου ὥστε, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ἰουστίνου, καὶ εἰς τοὺς δι' ἀποχρῶντά τινα λόγον ἀπουσιάζοντας ἐκ τῆς λατρείας νὰ πέμπηται ἡ θεία κοινωνία διὰ τῶν διακόνων» (Παν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 150).

38. Ἰουστίνου, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 67,5 ἐν ΒΕΠΙΕΣ, τόμ. 3, σ. 198.

σιουργία τῶν μυστηρίων»<sup>39</sup>. Χαρακτηριστική εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τῆς ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος προερχομένης «'Αποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἰππολύτου, ὅστις, εἰς τὸ τέλος τῶν διατάξεων διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ λειτουργήματα, ἐν ταῖς ὁποῖαις παρατίθενται καὶ διατετυπωμένοι εὐχαὶ ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τοῦ ἐπισκόπου, τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ διακόνου, προσθέτει τὴν παρατήρησιν: «Εἶναι οὐχὶ ὅλως ἀναγκαῖον, ἵνα οὗτος (ὁ ἐπίσκοπος) χρησιμοποιοῖ τοὺς αὐτοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους προείπομεν... "Ἐκαστος πρέπει νὰ προσεύχηται, ὅπως δύναται»<sup>40</sup>.

«Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν ἀποστόλων ἢ τῶν συγγραμμάτων τῶν προφητῶν», τὸ διαζευκτικὸν («ἢ») ὑποδηλοῖ, ὅτι τότε δὲν εἶχον εἰσέτι καθορισθῆ ὠρισμένοι περικοπαί. Ἡ φράσις δὲ «ἀναγινώσκειται μέχρις ἐγχαρωεῖ» σημαίνει μᾶλλον ὅτι «παρετείνετο ἢ ἐκ τῶν Γραφῶν ἀνάγνωσις ὅσον ὁ χρόνος επέτρεπεν»<sup>41</sup> ἢ «μέχρι προσελεύσεως τῶν μελῶν τῆς κοινότητος»<sup>42</sup>. Πάντως «ἢ ἀνάγνωσις τῶν Γραφῶν ἐμφανίζεται ἐνταῦθα ὡς μία παραδεδομένη συνήθεια καὶ ὡς οὐσιῶδες τμήμα»<sup>43</sup> τῆς Θ. Λειτουργίας.

Τέλος δέον νὰ ἐπισημανθῆ, ὅτι ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἰουστίνου ἀποδεικνύεται ἢ ἐν τῇ πράξει σύνδεσις τῆς λειτουργικῆς ζωῆς μετὰ τοῦ διακονικοῦ, φιλανθρωπικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦθ' ὅπερ συνεχίζεται κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν σύγχρονον δεοντολογίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διακονίας. Ἡ «λειτουργία» γίνεται ἢ ἐμψυχοῦσα τὴν «διακονίαν» ἐντελέχεια, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως «οἱ εὐποροῦντες ... καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὃ βούλεται δίδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῶ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοὺς τε καὶ χήρας, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖᾳ οὔσι κηδεμῶν γίνεται»<sup>44</sup>.

Ἡ σύνδεσις αὐτῆ λειτουργικῆς ζωῆς καὶ διακονικοῦ ἔργου συνεχίζεται κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους καὶ ἀνταποκρίνεται μέχρι σήμερον εἰς τὴν δεοντολογίαν τοῦ καθ' ὅλου κοινωνικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας.

39. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 148.

40. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, Τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς «'Αποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἰππολύτου, ἐν Ἀθήναις 1978, σ. 18. Τοῦ ἰδίου, Μαθήματα Λειτουργικῆς, Τεύχος Α', σ. 159.

41. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 146.

42. Δημητρίου Μωραΐτου, Ἱστορία τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας (α'-δ' αἰών), Ἀθήναι 1964, σ. 94.

43. Αὐτόθι.

44. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α', κεφ. 67,6 ἐν ΒΕΠΠΕΣ, τόμ. 3, σ. 198.